

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ СЕНСУ І ЗНАЧЕННЯ

Акімова Н. В. Проблема розуміння крізь призму теорій сенсу і значення.

У статті розглянуті класичні та сучасні теорії сенсу та значення. Прослідковано філософське коріння таких теорій. Установлено деякі відмінні ознаки сенсу та значення. Проаналізована наукова дискусія з зазначеного питання. Визначено основні здобутки сучасних теорій сенсу і значення та можливості використання цих теорій для поглибленого дослідження проблеми розуміння.

Ключові слова: сенс, значення, розуміння.

Акімова Н. В. Проблема понимания в русле теорий смысла и значения.

В статье рассмотрены классические и современные теории смысла и значения. Отслежены философские основания таких теорий. Установлены некоторые отличительные признаки смысла и значения. Проанализирована научная дискуссия по данному вопросу. Определены основные достижения современных теорий смысла и значения и возможности использования этих теорий для углубленного исследования проблемы понимания.

Ключевые слова: смысл, значение, понимание.

Akimova N. V. Problem of understanding in course of theories of sense and meaning.

The article deals with the classic and modern theories of sense and meaning. The philosophical root of such theories is considered. Some distinctive features of sense and meaning are ascertained. Basic achievements of modern theories of sense and meaning are determined, and possibility of the use of these theories for deep research of problem of understanding.

Key words: sense, meaning, understanding.

Одним із здобутків сучасної психолінгвістики є розрізнення значення і сенсу слова, вислову, тексту. Така диференціація семантичної структури дозволяє поглибити традиційну теорію розуміння тексту, по-новому оцінити роль комунікантів і ситуації спілкування. Проте у визначенні і значення, і сенсу наукове співтовариство поки що не дійшло спільного висновку, оскільки, як зазначає А. В. Колмогорова, проблема сенсу мовного знаку в конкретному контексті не часто ставала предметом вивчення лінгвістів унаслідок відсутності в даного феномена ознаки системності, яка забезпечувала б успішність дослідження з позицій

детермінізму [8]. Ще одну причину називає А. І. Новіков у дослідженні «Сенс: сім дихотомічних ознак»: «Відомо, що робилися неодноразові спроби виключити сенс із сфери наукового аналізу. Слід зазначити, що для цього є певні підстави. Одна з них пов'язана з уявленням про сенс як екстралінгвістичне явище...» [13, с. 132].

Метою статті є аналіз класичних та сучасних теорій сенсу і значення, їх впливу на концепцію розуміння.

Теорії сенсу та значення розроблялися кількома лінгвістичними школами (Д. О. Леонтьєвим, Р. І. Павлієнісом, Н. А. Слюсарєвою, І. М. Кобозєвою, О. В. Бондарко, І. Р. Гальперіном, Е. Д. Сулейменовою та ін.), але результати цих досліджень досі не були узагальнені.

Про необхідність виокремлення у структурі слова кількох різних типів значення йшлося ще у класичних роботах ХІХ–ХХ ст. Зокрема, Г. Фреге вважав, що текст може мати тільки одне значення, але декілька сенсів, або ж не мати значення (якщо в реальності йому ніщо не відповідає), але мати при цьому сенс [9, с. 10]. Узагальнюючи філософські тези, Д. О. Леонтьєв зазначає, що сенс не заданий а priori, він створюється на кожному етапі опису; він ніколи не буває структурно завершений; джерелом, що приписує сенс речам, є свідомість, актуальний впорядкований досвід [9, с. 10–11]. Сучасний аналіз філософських джерел, присвячених проблемі сенсу та значення, дозволяє виокремити кілька концептуальних підходів. І. І. Матюшина називає такі підходи «менталіськими» та «лінгвоцентриськими». На її думку, «менталісти» бачать джерело сенсів у свідомості людини, а роботу мови розуміють як втілення, структуризацію, репрезентацію змісту свідомості в деяких знакових формах. Свідомість активно породжує і зберігає сенси, які виражають її цілісність через мову як механізм об'єктивування (Представники – Е. Гуссерль, Г. Фреге, В. фон Гумбольдт і О. О. Потебня); «лінгвоцентристи» вважають, що мова як ціле через свою внутрішню структуру породжує сенси відповідно до правил мови. (Представники – Л. Вітгенштейн, Ф. де Соссюр) [10, с. 7–8]. Еволюція цих підходів привела до формування комунікативної концепції (будь-який сенс є комунікативним у тому аспекті, що він народжується не тільки в підсистемах адресанта S1 і адресата S2, він народжується у процесі їх зіткнення, взаємодії на деякому «життєвому світі», задаючи форму їх синтезу [10, с. 40]), яка, як нам здається, прагне інтегрувати кращі досягнення традиційних шкіл.

Філософія сенсу відбилася в сучасній лінгвістиці в роботах В. М. Кикоть, Н. М. Нестєрової, А. І. Новікова та ін. Цікавий підхід до

даної проблеми запропонований в роботах А. І. Новікова та його послідовників. Розглядаючи проблему сенсу тексту, вони протиставляють його не значенню, а змісту, що представляється їм коректнішим, коли мова йде не про окремі знаки, а про цілий текст. «Зміст і сенс – це різні ментальні утворення. Обидва ці явища є результатами розуміння, але в основі їх формування лежать різні мислиннево-мовленнєві механізми. Зміст формується як ментальне утворення, що моделює той фрагмент дійсності, про який мовиться в тексті, а сенс – це думка про цю дійсність, тобто інтерпретація того, що повідомляється в тексті» [11, с. 215]. Учні і послідовники А. І. Новікова, аналізуючи окремі мовні одиниці тексту, розрізняють значення і сенс як «проекцію тексту на свідомість» і «проекцію свідомості на текст» [12, с. 13; 14]. Але при цьому вважається, що сенс базується певною мірою на з'ясуванні «суті справи, запрограмованої автором у задумі тексту, який при сприйнятті уявляється як певний код, який слід розшифрувати» [14, с. 143], тобто процес розуміння інтерпретується як розшифровка задуму автора.

Т. С. Серова, визначаючи поняття «сенс» та «значення», звертається до дефініцій О. В. Бондарко: «значення є змістовною стороною деякої одиниці даної мови як елементу системи мови, тоді як сенс – це явище мови, що має контекстну і ситуативну обумовленість і передається різними одиницями в даній мові» [20, с. 235].

Білоруські дослідники також розрізняють сенс та значення, підкреслюючи, що останнє є більш конкретним [17].

Згідно з думкою Т. Ю. Сазонової, психолінгвістичне трактування значення слова (услід за О. О. Залевською) постає як процес співвідношення словоформи з деякою сукупністю продуктів переробки досвіду людини та з продуктами різноманітних плотських вражень, які і створюють перцептивно-когнітивно-афектний внутрішній контекст. Прийнята «за домовленістю» система значень є лише медіатором, що забезпечує вихід індивіда на його образ світу [6, с. 50; 19, с. 71]. Професор О. О. Залевська виділяє у слові два види значення: загальносистемне і психологічне. «Перше включає знання, що розділяється (за домовленістю) всіма носіями тієї або іншої мови (культури), узгоджується з дефініціями тлумачних словників і забезпечує взаєморозуміння людей у процесі комунікації. Друге є результатом процесу співвідношення загальносистемного значення з

індивідуальним образом світу, тобто розуміння значення слова, встановлення його «для себе» [5, с. 40].

Ще О. О. Потебня, розглядаючи лексичне значення слова, виділив два типи: подальше (словникове) і найближче (дане носієм мови) значення. Ця теорія отримала розвиток в рамках сучасної психолінгвістики в роботах Й. А. Стерніна, де розрізняються лексикографічне і психологічно реальне значення слова: «Значення, що фіксується в словниках і іменоване в лінгвістиці системним, створюється лексикографією відповідно до принципу редукціонізму, тобто мінімізації ознак, що включаються в значення. Отримуване в результаті застосування принципу редукціонізму при складанні словникової дефініції значення можна умовно назвати лексикографічним, оскільки воно сформульоване (змодельоване) спеціально для представлення слова в словниках. Лексикографічне значення в більшості випадків виявляється недостатнім для опису реального функціонування слова в мові, воно завжди виявляється за обсягом менше реального значення, що існує у свідомості носіїв мови. Багато ознак реально функціонуючого значення в лексикографічному значенні не відбито, і, навпаки – деякі ознаки, що увійшли до лексикографічного опису, можуть бути дуже і дуже периферійними, а їх яскравість у свідомості носіїв мови виявляється надзвичайно малою. У зв'язку з цим представляється доцільним говорити про існування ще одного типу значення – психологічно реального значення слова. Психологічно реальне значення слова – це впорядкована єдність всіх семантичних компонентів, які реально пов'язані з даною звуковою оболонкою у свідомості носіїв мови. Це той обсяг семантичних компонентів, який актуалізує ізольовано взяте слово у свідомості носіїв мови, в єдності всіх утворюючих його семантичних ознак – більш і менш яскравих, ядерних і периферійних» [22, с. 171–172]. Не викликає сумнівів той факт, що найближче (за О. О. Потебнею), психологічно реальне (за Й. А. Стерніним) або психологічне (за О. О. Залевською) значення не збігається із словниковою дефініцією, і, якщо слово активно використовується, певно, що трактування, дане носіями мови, буде ширше лексикографічного. Але чи можемо ми в цьому випадку говорити про значення або мова йде вже про сенс? Припустимо, що загальний компонент визначень слова, отриманих від носіїв мови ще можна розглядати як значення (і те не завжди), але індивідуальні й оригінальні варіанти тлумачень правильніше інтерпретувати як сенси.

Таким чином, власне значенням є лише подальше, лексикографічне. А найближче, психологічно реальне значення, швидше за все, є результатом взаємодії читацької свідомості із словниковим значенням і контекстом, і в такому розумінні є, по суті, сенсом. Схожого визначення сенсу дотримується також В. Ю. Новікова, посилаючись на роботи М. Ф. Алефіренко [15]. Сенс як актуалізоване значення розглядає також авторитетний фахівець з комунікативної лінгвістики, Ф. С. Бацевич [1, с. 77]. Він вирізняє кілька типів сенсу:

– мовленнєві / актуальні (результат взаємовпливу мовних знаків у контексті вислову. Так, у реченні *Ольга не зможе нести цю валізу: адже вона жінка* актуальний сенс слова жінка – ‘фізично слабка’);

– особистісні (індивідуальна, потенційна інформація, неповторний концепт у комунікації, який залежить перш за все від внутрішнього світу учасників спілкування, контексту комунікації, специфіки каналу спілкування, наявності та якості зворотного зв’язку, а також ряду інших складових);

– комунікативні (інформаційний компонент спілкування, що формується як результуюча домінанта комунікативних стратегій всіх учасників (кооперативного) спілкування в межах певного контексту і ситуації з використанням вербальних, невербальних і паравербальних засобів) [1, с. 77–78].

Подібної позиції дотримується й А. І. Новіков, який вважає значення засобом актуалізації сенсу у певному вислові [22, с. 137], мотивуючи свою думку тим, що значення тієї або іншої одиниці є елементом мовної системи, тоді як конкретний сенс – це явище мовлення, що має ситуативну зумовленість, протиставлення сенсу значенню здійснюється як протиставлення конкретно ситуативного (прагматичного) змісту повідомлення його абстрактному мовному змісту [13, с. 137].

Н. М. Несерова виділила наступні відмінні ознаки значення і сенсу [11, с. 7–8]:

– сенс суб’єктивний, тоді як значення об’єктивне;

– сенс не буває заданим, він завжди вибудовується, тоді як значення задається знаком / текстом;

– сенс мінливий, нестабільний, тоді як значення стабільне.

У процесі аналізу тексту твердження про об’єктивність і стабільність значення здаються сумнівними (хоча така точка зору досить поширена завдяки роботам В. П. Беляніна, В. Ю. Новікової та ін.): безумовно, значення стабільніше, ніж сенс, але теж мінливе. Так

більшість слів східнослов'янських мов багатозначні, їх значення досить споріднені, це веде до того, що у конкретному тексті можуть одразу актуалізуватися кілька значень. Наприклад: *В. Путин отдал «Единую Россию» Д. Медведеву* [18] Рецепт цього тексту (новинного анонсу) ускладнюється через зайву полісемію та експресію, що створюється дієсловом «отдать». За словником воно має 12 значень, у наведеному контексті припустимі 5 із них: «1. Дать обратно, возвратить. 2. Передать кому-либо, вручить. 3. Проиграв сражение, отступив, оставит неприятелю, сдать. 4. Передать куда-либо, на время, с какой-либо целью. 6. Предложить за плату, продать» [2, с. 743]. Відповідно виникає 5 варіантів інтерпретації. Думки щодо суб'єктивності значення дотримується також А. В. Колмогорова, мотивуючи свою позицію таким чином: мовне значення суб'єктивне, оскільки є структурою знань, що формується у свідомості представників певного національно-лінгвокультурного співтовариства [8]. Значення включає три тісно взаємопов'язані складові: 1) образ об'єкту як результат узагальнення мовною особистістю досвіду взаємодій з об'єктом в буденному житті і сакральних взаємодій в культурній практиці; 2) образ знаку як результат узагальнення досвіду взаємодії із знаком у мовній практиці в рамках певного національно-лінгвокультурного співтовариства; 3) алгоритм побудови сенсу, що є процедурним знанням про те, які операції на різних рівнях свідомості (когнітивному, ментально-мовному, ментально-ситуативному, рівні мовної організації) потрібно провести, щоб за допомогою вживання цього мовного знаку в мові реалізувати той або інший дискурсивний сенс [8]. Про суб'єктивність значення свідчить також І. О. Бубнова, яка підкреслює його здатність відображати сенс слова для особистості [4, с. 8]. Між тим слабким місцем пропонованих аргументацій є нечітка диференційованість сенсу та значення.

Для того, щоб встановити різницю між значенням та сенсом (а також спробувати прослідкувати межу між ними), ми звернулися до рецептивного експерименту, попросивши невелику групу молодих людей пояснити значення деяких використаних В. Пелевіним чотирьохбуквених абревіатур, спираючись як на контекст, так і на свій життєвий досвід. Хронологічна віддаленість респондентів від епохи Союзу дозволила нам прослідкувати відмінності в сприйнятті цих абревіатур залежно від специфіки установки при прочитанні даного тексту. Альтернативні установки імовірно вплинули тільки на смисловий компонент трактування, не зачіпаючи значення як елемент

системи мови. Отже, двом групам студентів був запропонований один і той же текст (розповідь В. Пелевіна «ГКЧП як тетраграматон» [16]) і такі інструкції: 1. Ця розповідь написана в 90-і роки ХХ ст. як критика радянського режиму. На ваш погляд, навіщо автор трансформує відомі аббревіатури, і який сенс в них вкладає? 2. Ця розповідь написана в 90-і роки ХХ ст. на підтримку ідеології радянського режиму. На ваш погляд, навіщо автор трансформує відомі аббревіатури, і який сенс в них вкладає?

Отримані результати представлені в таблиці.

Абревіатури	лексикографічне значення [21]	значення в контексті твору	дефініції, отримані від реципієнтів (курсивом виокремлені компоненти, що співпадають з лексикографічним значенням, підкресленням – зі значенням у контексті твору, а жирним – оригінальні компоненти – сенси)	
			I група	II група
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел	классический магический тетраграматон, связанный с причинением страданий и зла	<i>Народный комиссариат внутренних дел</i> (2); буквы, вызывающие страх (4), заставляет молчать ; <u>причинение страданий и зла</u> ; <u>магическая аббревиатура</u> , которая негативно влияет на людей , <u>страдания</u> ; безучастно наблюдать насилие (НК – насилие, ВД – видеть, Н – нейтрально)	<u>причинение страданий и зла</u> (2), по их приказу убили много людей ; комитет, который следил за порядком и скрывал свободу действий ; все, что связано с причинением боли ; <i>силовая структура</i> ; негативная магия
КПСС	Коммунистическая партия Советского Союза	два самых мощных и долговременных тетраграматона созданных для объединения людей	одно из самых мощных заклинаний ; <i>коммунистическая партия</i> (2); власть, сила, мощь; страх; сила, пустота, разочарование; лагерь агрессивных змей (КП – лагерь, К – агрессия, СС – шипение змеи)	что-то мощное, сильное; много умных людей; относительное равенство между людьми; кровь; коммунистическая партия
СССР	Союз Советских Социалистических Республик		<i>союз; союз социалистических республик</i> (2); мощное государство	<i>союз</i> (3); что-то мощное, сильное, много умных людей ;

			без проблем; власть; мощная сила, которой люди боялись; <u>мощь</u> , сила, пустота; змеи, командующие народом рабов (СС – шипение змеи, СР – сор, народ рабов, Р – «робити», командовать)	
ГКЧП	Государствен- ный комитет по чрезвычайному положению	неудачно составленный тетраграмматон, поэтому не имеющий магической силы	главный <i>комитет по чрезвычайному положению</i> ; <u>неправильно составленная аббревиатура</u> ; <u>безрезультатная надежда</u> ; <u>неудачная аббревиатура</u> , которая заставила людей задуматься об ее значении, а, заодно, и о том, для чего она создана; чрезвычайное происшествие, связанное с агрессией (ЧП – чрезвычайное происшествие, К – агрессия)	конец государства; высмеивается правительство; командный пункт (2), власть

Порівнюючи визначення, отримані в результаті рецептивного експерименту, з лексикографічними і контекстними значеннями, можна виділити ряд загальних особливостей:

1. Реакції, отримані в ході дослідження, достатньо оригінальні й індивідуальні, що дозволяє розглядати їх швидше як сенси, ніж як значення.

2. У групах відповідей можна виділити певні смислові доміанти (наприклад, для I групи: НКВД – страх (4 реакції), КПРС і СРСР – сила (по 2 реакції)).

3. Інструкція відчутно вплинула на оцінний компонент сенсів, що актуалізуються реципієнтами (порівняйте, наприклад: СРСР – багато розумних людей і змії, командувачі народом рабів).

4. При розшифровці абревіатур учасники експерименту частіше керуються особистим досвідом, ніж лексикографічним або контекстним значенням даних лексем.

На закінчення відзначимо, що робота щодо розмежування значення і сенсу ще тільки починається. Широко застосовних визначень цих термінів поки немає, а їх формулювання, напевно, слід починати з виділення ознак зазначених понять. У лінгвістичному аспекті такими диференціювальними ознаками значення виступають тісний зв'язок із знаком / текстом, спільність компонентів найближчого або психологічно реального значення, елементи контекстних дефініцій, що збігаються. Як сенс пропонуємо розглядати все те нове, індивідуальне й оригінальне, що привносить у текст конкретний читач.

Здобутками сучасних теорій сенсу та значення вважаємо, по-перше, виокремлення властивості домінантності сенсу, «домінантність представлена ключовими словами, смисловими віхами, опорними пунктами, які створюють своєрідний «рельєф» семантичного простору, що формується в свідомості» [20, с. 235]; по-друге, висновок, що, чим вищим є рівень одиниць (речення, текст, дискурс), тим більш значущим стає смисловий компонент в їх семантичній сфері [15]; і, по-третє, встановлення невідповідності сенсів адресата й адресанта як причини комунікативних девіацій [1, с. 79].

Отже, сучасні теорії сенсу та значення дозволяють суттєво поглибити концепцію розуміння тексту через виділення у семантичній структурі загальних компонентів визначень та індивідуальних й оригінальних варіантів тлумачень. Таке розрізнення семантики пояснює варіативність інтерпретацій. У перспективі планується проаналізувати особливості впливу розбіжності сенсу та значення вислову на процес розуміння тексту, зокрема, виникнення комунікативних девіацій.

Література

1. Бацевич Ф. С. Прологомени к теории коммуникативного смысла / Ф. С. Бацевич // Культура народов Причерноморья. – 2004. – №49, Т.1. – С. 77–79.
2. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2009. – 1536 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – М. : Наука, 1978. – 176 с.
4. Бубнова И. А. Структура субъективного значения слова (психолингвистический аспект) : автореф. на соискание уч. степени доктора филологических наук: спец. 10.02.19 – «Теория языка» / И. А. Бубнова. – Москва, 2008. – 51 с.
5. Залевская А. А. Введение в психолингвистику / А. А. Залевская. – М. : Российск. гос. ун-т, 1999. – 382 с.
6. Залевская А. А. Некоторые особенности естественного семиозиса / А. А. Залевская // Слово и текст: психолингвистический поход : Сб. науч. тр. – Твер : Твер. гос. ун-т,

2004. – Вип. 3. – С. 49–61.

7. Залевская А. А. Текст и его понимание : [монография] / А. А. Залевская. – Твер : Твер. гос. ун-т, 2001. – 177 с.

8. Колмогорова А. В. Языковое значение и речевой смысл (функционально-семиологическое исследование прилагательных – обозначений светлого и тёмного в современных русском и французском языках : дис. на соискание уч. степени доктора филологических наук : спец. 10.02.19 – «Теория языка» / А. В. Колмогорова. – Иркутск, 2006 – 412 с.

9. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 488 с.

10. Матюшина І. І. Комуникативна природа смислу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / І. І. Матюшина. – Одеса, 2007. – 17 с.

11. Нестерова Н. М. Психолінгвістика тексту, или есть ли смысл в тексте? / Н. М. Нестерова // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №9. – С. 213–219.

12. Новиков А. И. Доминантность и транспозиция в процессе осмысления текста / А. И. Новиков // Scripta linguisticae applicatae. Проблемы прикладной лингвистики. – 2001. – С. 155–180.

13. Новиков А. И. Смысл: семь дихотомических признаков / А. И. Новиков // Теория и практика речевых исследований. – М. : МГУ, 1999. – С. 132–144.

14. Новиков А. И. Текст и его смысловые доминанты / А. И. Новиков. – М. : «Азбуковник», 2007. – 224 с.

15. Новикова В. Ю. Интерпретация терминов «смысл» и «значение» на фоне проблемы понимания абсурдного текста [Электронный ресурс] / В. Ю. Новикова. – Режим доступа : <http://fege.narod.ru/librarium/novikova2.htm>

16. Пелевин В. О. Фокус-группа : [рассказы и эссе] / В. О. Пелевин. – М. : Эксмо, 2008. – 320 с.

17. Проблеми генерування маулення ы тексту у сучасній лінгвістиці [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.bsu.by/ru/sm.aspx?guid=184863

18. РосБизнесКонсалтинг [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/>

19. Сазонова Т. Ю. Психолінгвістический подход к проблеме означивания / Т. Ю. Сазонова // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №10. – С. 69–76.

20. Серова Т. С. Осмысление, понимание и фиксация информации исходного текста как программы предметного содержания и смыслового развития вторичного текста письменного перевода / Т. С. Серова. – Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №9. – С. 231–241.

21. Словарь сокращений русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа к словарю : <http://www.sokr.ru>.

22. Стернин И. А. Значение в языковом сознании: специфика описания / И. А. Стернин. – Вопросы психолінгвістики. – 2006. – №4. – С. 171–179.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2012 р.